

PATYI GÁBOR

Az elveszett paradicsom iránti romantikus vágyakozástól a fröbéli gyermekkertekig: egy nevelőintézmény keletkezésének eszmetörténeti gyökereiről

Friedrich Fröbel 1840-ben alapította első gyermekkertjét. A kisgyermekkorai nevelésre fókuszáló pedagógiai nézeteivel, a játék meghatározó szerepének felismerésével és a sajátos kisgyermeknevelő intézmény alapításával a 19. században az óvodai nevelés legnagyobb hatású megújítójává vált. Fröbel az új típusú kisgyermeknevelő intézménynek sajátos metafizikai, antropológiai és történetfilozófiai alapozást nyújtott. Meghatározó hatással volt rá a romantika idealizáló gyermekképe és utópikus történelemszemlélete. A gyermekkerteket a gyermekeknek visszaadott paradicsomként fogta fel, ahol óvni, védeni kell őket és hozzásegíteni isteni lényegük kibontakoztatásához. A gyermekkertek ugyanakkor Fröbel szerint a felnőttek életének megújításában, egy új korszak eljövételében is fontos szerepet játszanak.

Friedrich Fröbel 1840-ben alapította első gyermekkertjét. Az 1848-as év forradalmi eseményeit követő represszív politika még az alapító életében ugyan rövid időre gátat vetett a gyermekkertek széles körű elterjedésének, de az átmeneti tilalmak feloldása után a 19. század második felében a fröbéli gyermekkert lett Európa német nyelvterületén a legelterjedtebb kisgyermeknevelő intézménytípus (Vág, 1976). A gyermekkert, a fröbéli pedagógia és az általa kifejlesztett foglalkoztatási eszközök nagy hatással voltak az öreg kontinens és Észak-Amerika más országainak óvodaügyére is, így joggal tekinthető Fröbel a 19. század legnagyobb hatású óvodai reformerének.

A gyermekkertek gyors elterjedését, az intézménytípus sikerességét részben magyarázza, hogy az alapító az intézménnyel valós és nagymérvű társadalmi igényeket elégített ki (Heiland, 2003). Az ipari forradalom a 19. század közepén már Európa középső felén is jelentősen átalakította a társadalmi viszonyokat, a hagyományos létmódokat és mentalitást. Csak jelzésszerűen utalunk néhány radikális változásra: lakóhely és munkahely szétválása, női és gyermekmunka elterjedése, a proletariátus széles rétegének kialakulása. Szükség volt tehát olyan kisgyermeknevelő intézményekre, melyek az anyák kisgyermeknevelésben korábban betöltött szerepét pótolják.

A fröbéli gyermekkertek sajátos szellemiségű, meghatározott pedagógiai elvek szerint működő kisgyermeknevelő intézmények voltak. Az alapító az intézményt eszmei, ideológiai értelemben is biztos alapokra igyekezett állítani. Fröbel

az új típusú kisgyermeknevelő intézménynek sajátos metafizikai, antropológiai és történetfilozófiai alapot nyújtott. Tanulmányomban az intézmény ezen eszmei alapjait vizsgálom. A dolgozat szűkre szabott terjedelmi keretei nem teszik lehetővé a teljes körű és kimerítő elemzést, pusztán csak arra a kérdésre kísérem meg a válaszadást, hogy a korai német romantikusok gyermekképe és utópikus történetfilozófiai nézetei mennyiben hatották át Fröbel gyermekről és nevelésről vallott eszméit.

1. A korai német romantika gyermekképe, történetfilozófiája

A 18. század végén kibontakozó romantikus mozgalom eszmei gyökereit leegyszerűsítve a kor gazdasági-társadalmi viszonyaival szembeni elégedetlenségben és az uralkodó eszmerendszerrel, a felvilágosodással való szembefordulásban leljük fel (Patyi, 2009). A romantikus gondolkodású értelmiségiek radikálisan szakítottak az ész századára oly nagyon jellemző feltétlen haladáshittel, alapvető tapasztalatként fogalmazták meg, hogy a civilizáció fejlődése veszteséggel (is) jár. A nyugati világban a technikai fejlődést követő társadalmi és civilizációs változások felbomlasztották az emberi élet eredendő egységét, megszűnt a természet és az ember őseredeti harmóniája, az emberiség létmódja szétszórttá, elidegenedetté vált. A korabeli költői toposzt használva: kiűztünk a paradicsomból. A romantikus költők és gondolkodók rezignáltak, illetve a remény számára új kiindulópontokat keresve fordultak a kultúrától, civilizációtól a természet, a jelentől a múlt és a felnőtt emberek világától a gyermeklét felé.

Szakítottak a 18. század uralkodó, felvilágosult gyermekfelfogásával is (Berg, 2004). A felvilágosult gondolkodók a gyermeki elmét és lelkületet a születéskor lényegében tartalmatlan „tisztá lapnak” (tabula rasa) tekintették, és hittek a gyermek korlátlan alakíthatóságában, nevelhetőségében. A gyermekeket tökéletlen lényeknek gondolták, akik feltétlenül rászorulnak a felnőttek nevelésére, akikből a társadalom számára hasznos lényeket kell nevelni. Ezt a gondolatot tömören fejezik ki Immanuel Kant szavai: „Az ember csak a nevelés által válhat emberré. Semmi (más), mint amivé a nevelés teszi” (Kant, 1984: 29) [1]. A romantikusok ezzel szemben a gyermekeknek speciális tökéletességet tulajdonítottak. A gyermek már eleve egész ember, bizonyos értelemben tökéletesebb, mint a felnőttek. A gyermekkor nem egy jelentéktelen életszakasz, hanem önálló értékkel bír. A társadalom számára nem hasznossá kell nevelni a gyermeket, hanem éppen ellenkezőleg, a még tiszta lényeket meg kell védeni a civilizáció ártalmas befolyásaitól. A romantikus gyermekfelfogás alapvető vonásait tekintve nem volt teljesen új keletű, hiszen előzményként említhetjük a Bibliából Máté evangéliumát, a Kr. u. 4–5. századok fordulóján élt Pelagius nézeteit és közvetlen előzményként Rousseau és Herder munkáit (Ullrich, 1999). A 18. század végén ez a gyermekfelfogás a

német értelmiség egy csoportja, az úgynevezett korai romantikusok (*Schiller, Goethe, Novalis, Hölderlin* stb.) körében általánosan elterjedté vált.

A német korai romantika gyermekképeinek egyik meghatározó vonása volt az idealizálás (*Patyi, 2009*). A gyermekek életét, boldog, harmonikus „egészlétnek” látták. A gyermekeket eredendően jónak, romlatlannak tekintették, akik szoros kapcsolatban állnak (a felnőttekhez képest jóval közvetlenebb viszonyban) az isteni renddel és a természettel. A gyermekkor az ő szemükben a végtelen lehetőségek és a határtalan meghatározhatóságok ideje, ezért kiemelten fontos életszakasz.

Ezen gyermekkép másik meghatározó vonása az utópikus jelleg (*Patyi, 2009*). A gyermekek egy letűnt korszak, az elveszett paradicsom tanúi a silány jelenben, ugyanakkor egy szebb jövő előhírnökei is egyúttal. A romantikusok szerint a gyermeki léttel való szembesülés keltheti fel a felnőttekben a reményt az emberiség „megfiatalodására”. A romantikus történelemszemlélet szerint az emberiség vissza fog térni eredetéhez, a gyermekléthez, meg fog újulni, fiatalodni. A paradicsomi állapot, az aranykor ráadásul egy magasabb szinten tér majd vissza. Csak egy kiragadott példát említve, Novalis a Heinrich von Ofterdingen című regényében egy második, magasabb gyermekkorról ír (*Novalis, 1985*). A következőkben megvizsgáljuk, hogy a romantikus költők és gondolkodók gyermekképe és utópikus történelemfilozófiája hogyan talált visszhangra Fröbel nevelésfilozófiájában, és hogy a romantikus gyermekfelfogás hogyan transzformálódott át nála pedagógiai projektté, illetve hogyan intézményesült a gyermekkertek alapításában.

2. Fröbel pedagógiájának metafizikai-vallási alapjairól és az általa megfogalmazott nevelési célról

Friedrich Fröbel (1782-1852) pedagógusi életpályájának nagyjából a közepén, 1826-ban jelent meg a legátfogóbb (mégis töredékes) elméleti, nevelésfilozófiai jellegű műve, az Embernevelés. Pedagógiájának metafizikai-vallási alapjairól e műve alapján írok röviden. Annak ellenére, hogy Fröbel a művét több mint 40 évvel Kant „Tiszta ész kritikája” című filozófiai művének megjelenése után, vagyis a hagyományos filozófiai gondolkodás lezárulása után írta, neveléstanát a klasszikus metafizikai fogalomrendszerben (Isten – ember – világ) alapozza meg (*Prange, 2009*). Világképében Isten és a világ között helyezkedik el az ember. Fizikai lényként, külsőleg a világhoz tartozik, szellemi tekintetben belsőleg az Istentől ered. Lényegében a külső (a világ) és a belső (a lélek) egy közös forrásra, az Istenre vezethető vissza. „*Örök törvény rejlik, hat s uralkodik mindenben és e törvény mind külsőleg: a természetben, mind belsőleg: a lélekben, mind pedig a kettőt egyesítőben: az életben egyaránt világosan és határozottan nyilatkozik meg ...Ez az egység az Isten....Mindben az Isteni, az Isten rejlik, hat s uralkodik*”

(Fröbel, 1928: 1). Az örök törvényt Fröbel szférikus törvénynek is nevezi. Filozófiájában három létszférát különböztetett meg. Az isteni, az emberi és a fizikai szférák különböznek ugyan egymástól, de egymásra utalnak, minden mindennel összefügg, egység van a sokféleségben (Prange, 2009).

A dolgok rendeltetése eme rendszerben az isteni lényegük kibontakoztatása, az emberé pedig isteni lényegének tudatosítása és szabad, autonóm kifejezése (Fröbel, 1928). Az ember rendeltetéséből vezeti le aztán a nevelés feladatát, célját. Az emberben lévő istenit, tehát az ember igazi valóját, lényegét a nevelés útján kell kifejleszteni, öntudatra ébreszteni. *„Az embert mint tudatosan kialakuló, gondolkodó, okuló lényt a belső törvénynek, az Isteninek, tiszta és ép ábrázolására öntudatossággal és önrendelkezéssel rávezetni és őt e cél szempontjából alakítani, valamint az ehhez szükséges eszközöket előteremteni: ez az ember nevelése...A nevelés célja: A hivatásához hű, tiszta, sértetlen s éppen ezért szent életet kifejezésre juttatni”* (Fröbel, 1928: 2).

A filozófiáját a panteizmus egy sajátos változatának tekinthetjük. A német idealista filozófusok, Schelling és Hegel mellett szellemi elődként említhető Rousseau, Goethe, Novalis és Hölderlin is, hiszen az egységgondolat mellett világnépeben a természet iránti romantikus rajongás is fontos szerepet játszik (Prange, 2009).

3. Fröbel gyermekképének romantikus – idealizáló vonásai

Fröbel Rousseau-val és a romantikusokkal egybehangzóan vallja, hogy az ember eredendően jó, a gyermek az áteredő bűn stigmája nélkül jön a világra. Az ember és az embergyerek lényegi valója jó, hiszen Isten művében eredetileg nem volt helye a rossznak. Gondoljunk csak Rousseau Emiljének kezdősoraira: *„Minden jó, amidőn kilép a dolgok alkotójának kezéből, de minden elfajul az ember kezei közt”* (Rousseau, 1997: 7). És idézzük Fröbel idevágó gondolatait is: *„Az ember lényege önmagában véve jó. Az emberben jó tulajdonságok és jó törekvések is vannak! Semmiképpen sem mondhatjuk azt, hogy az ember önmagában s önmaga által rossz; ...”* (Fröbel, 1928: 65). Rousseau-hoz ismét csak hasonlatosan Fröbel nem volt naiv álmodozó emberbarát. A felnőttek, sőt már az ifjak világát sem idealizálta. Az eredendően jó gyermekek fiúkorukra többnyire elveszítik ártatlanságukat. *„...semmiképp sem tagadható, hogy ma rendkívül kevés igazán gyermeki, valóban jámbor érzület, kevés közösen kímélő, kevés testvériesen tűrő, kevés igazán vallásos érzület uralkodik a gyermek- s fiú-világban, ellenben sok önzés, ridegség és főként nyersség.”* (Fröbel, 1928: 66).

Míg Rousseau az eredendően jó emberiség rossz útra térésének, a paradicsomból történt kiűzetésnek elsődleges okát a társadalmiasulásban, a civilizáció kibontakoztatásában, Goethe és Hölderlin a tudás növekedésében látták, addig

Fröbel a rossz „fenomenológiájának” gyökereit a helytelen és téves nevelésben vélte felfedezni. Minden ember által elkövetett hiba, rossz tulajdonság mögött eredetileg egy gyermeki jó tulajdonság volt, melyet valakik elnyomtak, rossz irányba tereltek, félre neveltek (*Habók, 2007*). Ebből következik, „*ha bárminemű hibát, rosszaságot vagy gonoszságot meg akarunk semmisíteni vagy meg akarunk szüntetni, az egyedül helyes mód az lesz, hogy minden erőnkkel felkutatjuk s fel-találjuk az emberi lényeknek azt az eredeti jó forrását, oldalát, amelynek elnyo-mása, megzavarása vagy helytelen irányítása okozta a hibát, és aztán ezt a forrását, oldalát növeljük, tápláljuk és helyesen irányítjuk*” (*Fröbel, 1928: 66*). A hibák tehát nem az emberi gonoszság, hanem a megszokás elleni harcban tűnnek majd el, vagyis Fröbel Szt. Ágoston gondolatrendszerén és a középkoron túllépve, vagy az elé lépve az erkölcsi nevelés terén visszatért az arisztotelészi alapveté-sekhez. Másrészt pedig nézetei bizonyos tekintetben megelőlegezik a freudi pszi-choanalízis néhány alapvető gondolatát.

Fröbel a korai német költőkhöz, gondolkodókhoz hasonlóan idealizálja a gyermeklétet. A gyermekség alapvető jellemzője nála is az egység, az egész-lét. Élesen szembehelyezkedik tehát ő is a felvilágosodás korának ideáltipikus gyer-mekfelfogásával, miszerint a gyermek nevelés nélkül semmi. A gyermekre már a kezdetektől érző, gondolkodó és cselekvő lényre kell tekinteni, aki sajátos módon képes létével egyesíteni az idő dimenzióit, a jelent a múltat és a jövőt (*Fröbel, 1928*). A gyermeki fejlődést a tübingiai pedagógus-gondolkodó organikus módon fogta fel: minden, amivé a gyermek később válik vagy válhat, csíra formájában már eleve benne rejlik a kisgyermekben is.

A gyermek közvetlen kapcsolatban áll Istennel. Az ember nem más, mint az isteni kinyilatkoztatás az időbeliségben és a végességben. Az anyagiségben, tes-tiségben megnyilvánuló isteni kinyilatkoztatás a legközvetlenebbül a gyermekben tapasztalható meg. A gyermek: isteni szikra (Funke aus Gott) (*Pukánszky, 2009*).

Az Isten szüntelenül teremt, alkot. Az emberi és azon belül a gyermeki létnek is alapvető jellemzője az alkotókészség. Az isteni eredetű alkotási ösztön a gyer-mekek beszédében, játékában és a képzeletében nyilvánul meg (*Pukánszky, 2009*). Kiemelt jelentőségre tesz szert a fröbéli pedagógiai rendszerben a játék. A gyer-mek játék közben fejezi ki leginkább lényének isteni eredetű lényegét, éli át léte-zésének totalitását.

Az isteni lényeg minden emberben akarva-akaratlan megnyilvánul, így ered-endően minden ember egyenlő. Az isteni lényeg ugyanakkor mindenkiben sajátos, különös módon nyilvánul meg. Ez a tény meghatározó jelentőségű a nevelésre nézve is. A pedagógusoknak, a nevelőknek a gyermekek egyéniségét tiszteletben kell tartani, az isteni lényeg egyedi módon történő kibontakozását segíteni, támo-gatni kell.

Fröbel nevelésfilozófiájának fontos elemét képezi a 19. század pedagógiai

gondolkodói által oly gyakran hangoztatott nézet, az onto- és a filogenezis, vagyis az emberi nem és az egyedfejlődés párhuzamba állítása (Fröbel, 1928; Habók, 2007). A gyermeknek a fejlődése, nevelődése során végig kell járnia az emberi nem által már bejárt szellemi utat. Fröbel hangsúlyozottan vallja, hogy az egyes fejlődési lépcsőfokokat nem lehet, nem szabad átugrani. Mindebből az is következik, hogy a felnőtteknek a gyermeki életszakasz fontos, önálló és jellegzetes voltát feltétlenül el kell ismerni.

4. Fröbel utópikus-romantikus történet szemlélete

Nemcsak a gyermekfelfogása, hanem a sajátos utópisztikus történet szemlélete is a romantika eszmerendszerében gyökerezik. Fröbel számára a „liliom” kiemelten fontos, szimbolikus jelentéssel bíró fogalom volt. Egyszerre szimbolizálta a gyermekséget és egy új korszak eljövételét. Az emberlét várva vágyott magasabb szintű állapotát liliom-kornak (Lilienzeit) nevezte; az új idők kezdetét egyik műve tanúsága szerint (Erneuerung des Lebens fordert das Jahr 1836) 1836-ban várta (Baader, 1996). Az új korszak elhozza majd az emberi nem megfiatalodását, az emberiség tavaszát.

A pedagógus szerint az új korszak egyik alapvető jellemzője lesz, hogy ismét szoros belső kötelékek alakulnak ki az Isten, a természet és az emberek között. A korábbi elidegenedett, szétszakadt viszonyokat megszünteti az élet-egyesítés (Lebenseinigung). Az élet-egyesítés pedig alapvetően a családi lét és a gyermeknevelés megújítása révén valósulhat meg. A nevelés reformjával tehát a fröbeli gondolatrendszerben messianisztikus – utópikus remények, egy új történelmi korszak eljövételének hite fonódik össze. Meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak Fröbel volt az egyetlen korabeli német értelmiségi, aki a nevelés lehetőségeit túlbecsülve, főképp annak reformjától várta a társadalmi viszonyok megváltozását. A korban ez viszonylag széles körben elterjedt gondolkodásmód volt; hasonló nézeteket találunk például Fichténél (Reden an die deutsche Nation) (Fichte, 2008).

Hangsúlyoznunk kell, hogy Fröbelnél az emberi nem egységének visszaállítása, a gyermeklét egységének visszaállításához, tehát az újszerű nevelés megvalósulásához kötődik. Így alakul át a fröbeli gondolatrendszerben a romantikusok gyermekképe és történelemfelfogása pedagógiai projektté (Baader, 1996). Az új és elérendő egység az eredeti egység magasabb szintű változata. Az onto- és filogenezis fröbeli összekapcsolása miatt pedig az eredeti egységhez való visszatérés egyúttal visszatérés a gyermekséghez is. Tudatos odafordulás a gyermekléthez (Baader, 1996).

Fröbel írásaiban az egység fogalma az étellel, a szétválasztottság pedig a halállal kapcsolódik össze. A gyermekeknek az egész-lét mellett speciális étellelteltséget, elevenséget is tulajdonít. A gyermekek étellel töltik meg, átszellemesítik

az őket körülvevő világot, így természetesen a velük foglalkozó felnőtteket is. A gyermekekkel való foglalkozás a felnőtteket átalakítja, megújítja, megfiatalítja. A gyermeknevelés ilyen értelemben vezethet el egy új korszak eljövételéhez, az egész emberiség megújulásához. A felnőttek halottak, üresek: „*Ezért siessünk! Engedjük át magunkat gyermekeinknek, hagyjuk, hogy általuk a beszédünk tartalmát és a minket körülvevő tárgyak életet nyerjenek. Ezért éljünk velük, és engedjük, hogy velünk éljenek ... Tanuljunk gyermekeinktől!*” (Baader, 1996: 248) [2]

5. A gyermekkert mint a gyermekeknek visszaadott paradicsom

A fentebb idézett sorok átvezetnek bennünket Fröbel történelemfelfogásától az általa létrehozott speciális kisgyermeknevelő intézményekhez, a gyermekkertekhez. 1840-ben a gyermekkertek létesítését szorgalmazó kiáltványszerű írását (Entwurf eines Planes zur Begründung und Ausführung eines Kinder-Gartens) az alábbi mottóval indította: „Jertek, éljünk gyermekeinknek (Kommt, laßt uns unsern Kindern leben)” (Föbel, 1951: 114).

Mint fentebb említettük, a romantikus gyermekkép és történetszemlélet fontos toposza az emberiség múltjának és a gyermekségnek az idealizálása: az első emberek és a gyermekek a paradicsomban, az Isten kertjében éltek, illetve élnek. Fröbelnél ez a gondolat sem maradt meg pusztán eszmének, pedagógiai projektté vált, illetve gyermekkertként, sajátos „óvodaként” intézményesült. Fröbel a gyermekkertekben a gyermekek számára vissza akarta állítani a paradicsomi állapotokat, az intézményt „...a gyermekeknek újra visszaadandó és visszaadott paradicsomnak” (Baader, 1996: 230) [3] tekintette.

A gyermekkertekben olyan feltételeket kell teremteni, hogy a gyermekben lévő „isteni lényeg” kibontakozhasson, megmaradjon. A gyermekkertnek mint nevelő intézménynek különös feladata tehát a gyermeki ártatlanság őrzése, védelme. „...mert mint egy isteni védelem és tapasztalt, bölcs kertész gondoskodása alatt álló kertben a növényeket a természettel összhangban gondozzák, úgy kell itt a legnemesebb növényeket, az embereket, a gyermekeket mint az emberiség csíráit és tagjait összhangban önmagukkal, Istennel és a természettel nevelni ...” (Föbel, 1951: 118) [4].

A gyermekkerteket mindkét nembeli, 2-6 éves korú gyermekeknek szánta. Három alapvető tevékenység jellemezte itt a gyermekek életét: játék az adományokkal (fröbeli fejlesztő eszközökkel), mozgásos- és szerepjátékok és kertészkedés (Heiland, 2003). Nagy hangsúly esett a gyermeki öntevékenység és a képzelőerő fejlesztésére. A gyermeknek meg kellett sejtetni a valóságot átható magasabb rendű törvényeket, a világ alapját képező egységet, Isten – ember – világ harmóniáját. Ezen harmónia felfedezését szolgálták lényegében az adományokkal

végzett játéktevékenységek is, hiszen Fröbel az eszközöket a valóság mély összefüggéseit leképező metafizikai rendszer szimbólumainak is tekintette (Pukánszky, 2009). Ugyanezt a célt szolgálta a kertészkedés is.

A gyermekkert-létesítéssel a fentebb említett messianisztikus remények is összekapcsolódtak. „*A vállalkozás nagy szándéka, az egész végső, átfogó célja tehát: az embereket korán tevékenység, érzékelés és gondolkodás révén .... igaz Istenegységre, egyáltalán mindenoldalú élet-egyesítésre nevelni,..*” (Fröbel, 1951: 118) [5]. A gyermeknevelés megújítása mellett a gyermekkertek alapvető feladata lett az anyák nevelése, és így indirekt módon a családi élet megújítása is. A gyermekkerteknek ilyen módon is hozzá kellett járulni egy új korszak eljövételéhez. Újra meglelt paradicsommá kellett válniuk a szülők számára is (Pukánszky, 2009).

JEGYZETEK

- [1] Magyarra a szerző fordította. Az eredeti német szöveg: „Der Mensch kann nur Mensch werden durch Erziehung. Er ist nichts, als was die Erziehung aus ihm macht.”
- [2] Magyarra a szerző fordította. Az eredeti német szöveg: „Darum eilen wir! Lassen wir uns unsern Kindern, lassen wir durch sie unserer Sprache Gehalt und den uns umgebenden Gegenseitigen Leben geben. Darum leben wir mit ihnen, lassen wir sie mit uns leben... Laßt uns von unseren Kindern lernen”
- [3] Magyarra a szerző fordította. Az eredeti német szöveg: „...das den Kindern wieder zurückzugebende und gegebene Paradies”
- [4] Magyarra a szerző fordította. Az eredeti német szöveg: „...denn wie in einem garten unter Gottes Schutz und unter der Sorgfalt erfahrener einsichtiger Gärtner im Einklange mit der Natur die Gewächse gepflegt werden, so sollen hier die edelsten Gewächse, Menschen, Kinder als Keime und Glieder der Menschheit in Übereinstimmung mit sich, mit Gott und Natur erzogen...”
- [5] Magyarra a szerző fordította. Az eredeti német szöveg: „...zu wahrer Gotteinigung, überhaupt also zu allseitiger lebenseinigung zu erziehen...”

IRODALOM

- Baader, Meike (1996): *Die romantische Idee des Kindes und der Kindheit: auf der Suche nach der Verlorenen Unschuld*. Luchterland Verlag, Neuwied – Kriftel – Berlin.
- Berg, Christa (2004): „Kind/Kindheit”. In: Benner, Dietrich - Oelkers, Jürgen (Hrsg.): *Historisches Wörterbuch der Pädagogik*. Beltz Verlag, Weinheim und Basel. 497-517.
- Fichte, J. G. (2008): *Reden an die deutsche Nation*. Felix Meiner Verlag.
- Fröbel Friedrich (1928): Embernevelés. In: Petrich Béla (ford.): *Fröbel Frigyes műveiből*. Kisdédnevelés kiadása, Budapest. 1-76.
- Fröbel, Friedrich (1951): Entwurf eines Planes zur Begründung und Ausführung eines Kindergartens. In: Hoffmann, Erika (Hrsg.): *Friedrich Fröbel. Ausgewählte Schriften. Erster Band: Kleine Schriften und Briefe von 1809 – 1851*.

- Verlag Helmut Küpper, Godesberg.
- Habók Anita (2007): *Friedrich Fröbel romantikus gyermekképe*. Neveléstörténet 2007. 1-2. szám.
- Heiland, Helmut (2003): *Fröbelforschung heute. Aufsätze 1990-2002*. Königshausen & Neumann, Würzburg.
- Kant, Immanuel (1984): *Über Pädagogik*. Kampf Verlag, Bochum.
- Novalis (1985): *Heinrich von Ofterdingen*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Patyi Gábor (2009): A gyermekkor idealizáló-utópikus szemlélete a korai német romantikában. In: Tengerdi Antal – Varga László (szerk.): *A gyermeklét narratívái*. Edutech Kiadó, Sopron. 54-65.
- Prange, Klaus (2009): *Schlüsselwerke der Pädagogik. Band 2: Von Fröbel bis Luhmann*. Kohlhammer, Stuttgart.
- Pukánszky Béla (2009): Gyermekkép és óvodatörténet. In: Kovácsné Németh Mária (szerk.): *Ötéves a Selye János Egyetem: Tanulmánykötet Albert Sándor tiszteletére*. MTA VEAB, Győr. 35-61. p.
- Rousseau, J.-J. (1997): *Emil, avagy a nevelésről*. Papyrusz Book.
- Ullrich, Heiner (1999): *Das Kind als schöpferischer Ursprung. Studien zur Genese des romantischen Kindbildes und seiner Wirkung auf das pädagogische Denken*. Verlag Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn/Obb.
- Vág Ottó (1976): *Friedrich Fröbel*. Tankönyvkiadó, Budapest.